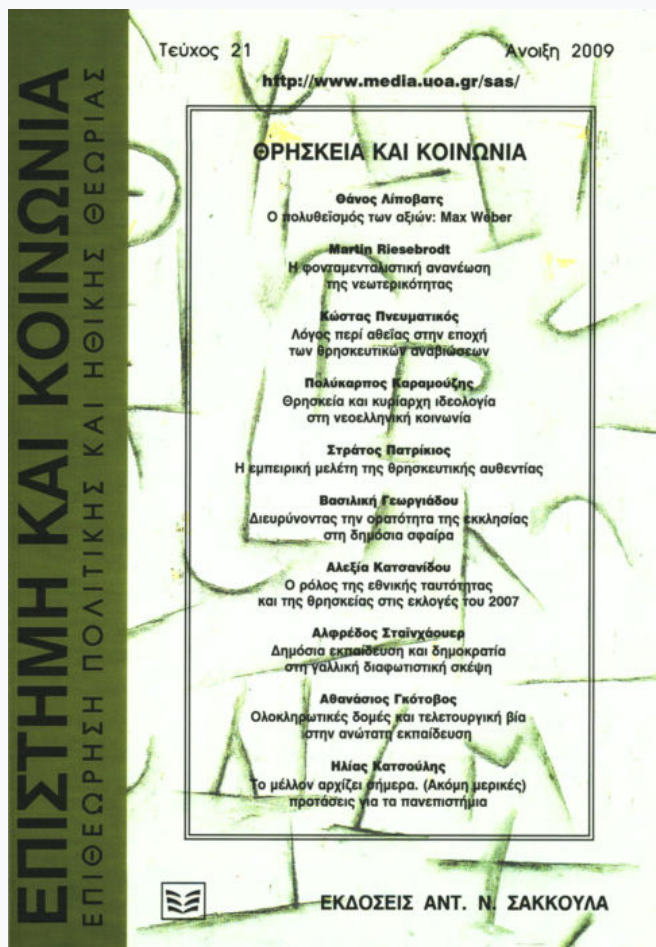

Science and Society: Journal of Political and Moral Theory

Vol 21 (2009)

Religion and society

History strikes back: the role of national identity and religion in the Greek 2007 elections

Αλεξία Κατσανίδου

doi: [10.12681/sas.456](https://doi.org/10.12681/sas.456)

Copyright © 2015, Αλεξία Κατσανίδου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Κατσανίδου Α. (2015). History strikes back: the role of national identity and religion in the Greek 2007 elections. *Science and Society: Journal of Political and Moral Theory*, 21, 157–182. <https://doi.org/10.12681/sas.456>

Η αντεπίθεση της ιστορίας: ο ρόλος της εθνικής ταυτότητας και της θρησκείας στις εκλογές του 2007

Αλεξία Κατσανίδου*

Οι εκλογές του 2007 έδωσαν ένα μήνυμα ιστορίας στην πολιτική ηγεσία, δείχνοντας πως η εθνική ταυτότητα μπορεί να αναδειχτεί σε ζήτημα άρρηκτα συνδεδεμένο με τις πολιτικές επιλογές των ψηφοφόρων. Το άρθρο αυτό αναλύει τη μη επανεκλογή της Μαριέττας Γιαννάκου στην Α΄ περιφέρεια Αθηνών και εξετάζει τη στάση της κυβέρνησης στο ζήτημα του βιβλίου της ιστορίας της ΣΤ΄ δημοτικού. Η απόφαση της κ. Γιαννάκου να υπερασπιστεί την επιλογή της υπέρ της εισαγωγής του βιβλίου, σε συνδυασμό με τη στάση της κυβέρνησης να χρησιμοποιήσει την τακτική της αποφυγής ευθυνών, οδήγησαν στην απομόνωση του προβλήματος, καθιστώντας το ένα ζήτημα για το οποίο ευθύνεται η υπουργός. Οι διαστάσεις του ζητήματος κλιμακώθηκαν με την πολεμική στάση της Εκκλησίας και τη στρατηγική επιλογή κομμάτων της αντιπολίτευσης να ταχθούν ευθέως κατά του νέου εγχειριδίου. Το άρθρο χρησιμοποιεί τρεις διαφορετικές προσεγγίσεις για να εξηγήσει το όλο ζήτημα: την οργανισμική προσέγγιση προκειμένου να εξετάσει τον ρόλο της εκκλησίας ως πολιτικού οργανισμού· την πολιτιστική προσέγγιση προκειμένου να αναδείξει τον ρόλο της εθνικής ταυτότητας και τη μεταρρησιμότητά της σε πολιτικο-εκλογικό διακύβευμα και το μοντέλο της στρατηγικής επιλογής αναφορικά με τον ρόλο των πολιτικών κομμάτων στη συγκεκριμένη υπόθεση.

Όπως υποστηρίζεται, το ισχύον σύστημα της τετρασταυρίας στην Α΄ Αθηνών ήταν ένας επιπλέον σημαντικός παράγοντας που συντέλεσε στην επικέντρωση της πολιτικής ευθύνης αποκλειστικά σε ένα πρόσωπο (της τότε υπουργού Μ. Γιαννάκου) και όχι στη Νέα Δημοκρατία ως κυβέρνηση συνολικά, όπως προέκυψε από το αποτέλεσμα των εθνικών εκλογών του Σεπτεμβρίου 2007.

* Διδάκτωρ, ερευνήτρια στο Πανεπιστήμιο του Southampton, <a.katsanidou@soton.ac.uk>. Η γράφουσα ευχαριστεί τους ανώνυμους κριτές για τα σχόλια και τις παρατηρήσεις τους που βοήθησαν στη βελτίωση αυτού του κειμένου.

1. Η σύντομη ιστορία του βιβλίου ιστορίας της ΣΤ' δημοτικού

Τον Σεπτέμβριο του 2006 η κυβέρνηση Καραμανλή εισήγαγε μία σειρά νέων εκπαιδευτικών βιβλίων στο πλαίσιο ενός προγράμματος του υπουργείου Παιδείας που αφορούσε την ανανέωση των διδακτικών μέσων. Ένα από αυτά ήταν και το βιβλίο ιστορίας της ΣΤ' δημοτικού, το οποίο καλύπτει χρονικά τη νεότερη και σύγχρονη περίοδο της ελληνικής ιστορίας. Η εισαγωγή του στο πρόγραμμα διδασκαλίας του μαθήματος της ιστορίας στην έκτη τάξη του δημοτικού σχολείου προκάλεσε μεγάλες αντιδράσεις και έδωσε την αφορμή για έναν έντονο πολιτικό και κοινωνικό διάλογο στα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Η επίθεση κατά του βιβλίου προήλθε αρχικά από τον χώρο της εκκλησίας, μη εξαιρουμένου του τότε αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου οι αντιδράσεις του οποίου υπήρξαν άμεσες. Σύντομα, η αρνητική στάση για το βιβλίο υιοθετήθηκε και από κόμματα της αντιπολίτευσης. Η υπουργός Παιδείας παρέμεινε σταθερή στις θέσεις της, ότι δηλαδή το εγχειρίδιο θα πρέπει να διδαχθεί και να κριθεί από τους εκπαιδευτικούς και τους εκπαιδευτικούς θεσμούς ως ένα επιστημονικό βιβλίο και όχι να κατακρίνεται εξαιτίας πολιτικών σκοπιμοτήτων. Η στάση της υποδήλωνε κυρίως σεβασμό προς τους θεσμούς και προς τους ήδη υπάρχοντες κανόνες για την αξιολόγηση των διδακτικών βιβλίων. Η Νέα Δημοκρατία, ως κυβερνών κόμμα, έπρεπε να ισορροπήσει ανάμεσα στις επιλογές της πολιτικής της γραμμής και στις αντιδράσεις της παραδοσιακά θρησκευόμενης εκλογικής της βάσης. Το κόμμα, στο σύνολό του, τήρησε αποστάσεις από τη στάση και τις αποφάσεις του υπουργείου Παιδείας προκειμένου να ελαχιστοποιήσει το πολιτικό κόστος για την κυβέρνηση μεταθέτοντάς το στον αρμόδιο φορέα για την ένταξη του βιβλίου στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα, εντέλει δηλαδή στο πρόσωπο της υπουργού κ. Γιαννάκου.

Πέραν των πολιτικών κομμάτων και της εκκλησίας που αντέδρασαν στο βιβλίο, με αντιδράσεις μάλιστα τις οποίες τα μέσα μαζικής ενημέρωσης αναπαρήγαγαν με έντονα πολεμικό ύφος, η κοινή γνώμη αντέδρασε και αυτή αρνητικά τόσο ως προς το περιεχόμενο του βιβλίου όσο και ως προς τον τρόπο αντιμετώπισης του ζητήματος από την πλευρά της κυβέρνησης. Καθώς οι διάφορες σφηνιομετρήσεις εκείνης της εποχής έδειχναν τη δυσανεμία των πολιτών προς το βιβλίο, το υπουργείο ξεκίνησε τη διαδικασία διόρθωσής του ζητώντας τη γνωμοδότηση του ανώτατου εκπαιδευτικού ιδρύματος της χώρας, της Ακαδημίας Αθηνών, τον Μάρτιο του 2007. Στη

γνωμοδότησή της η Ακαδημία πρότεινε σημαντικές διορθώσεις στη συγγραφική ομάδα, η οποία κλήθηκε να ευθυγραμμίσει το κείμενο του βιβλίου με τις προτάσεις της Ακαδημίας. Το νέο βιβλίο παραδόθηκε στο Παιδαγωγικό Ινστιτούτο για να ελεγχθούν οι διορθώσεις οι οποίες, ωστόσο, κρίθηκαν μη ικανοποιητικές. Στις αρχές του Αυγούστου 2007, το υπουργείο αποφάσισε να μοιράσει και το λογοτεχνικό βιβλίο *Ματωμένα Χώματα* της Διδώς Σωτηρίου, προκειμένου να καλύψει τις παραλείψεις του εγχειριδίου, ενώ άρχισαν να εκφράζονται φόβοι για την ετοιμότητα διανομής του διορθωμένου πλέον βιβλίου για τη νέα σχολική χρονιά. Στις 16 Αυγούστου 2007 η χώρα εισήλθε σε προεκλογική περίοδο, οπότε το βιβλίο της ιστορίας χρησιμοποιήθηκε ως ένα από τα κεντρικά ζητήματα της προεκλογικής αντιπαράθεσης, τουλάχιστον μέχρι το ξέσπασμα των πυρκαγιών στην Πελοπόννησο. Η κυβέρνηση, με σκοπό να μειώσει το προεκλογικό πολιτικό κόστος, καθυστέρησε τη διανομή του με αποτέλεσμα η νέα σχολική χρονιά να ξεκινήσει τον Σεπτέμβριο του 2007 χωρίς το επίμαχο βιβλίο στο σχολικό πρόγραμμα της ΣΤ΄ δημοτικού. Οι εκλογές ανέδειξαν πεντακομματική Βουλή με αρκετά αποδυναμωμένο κοινοβουλευτικά το κυβερνών κόμμα. Εκτός αυτού, η υπουργός Παιδείας Μαριέττα Γιαννάκου έλαβε περίπου 20.000 λιγότερους σταυρούς προτίμησης σε σχέση με εκείνους που είχε λάβει στις εκλογές του 2004 και, ευρισκόμενη στη δέκατη σειρά κατάταξης (εκλέχθηκαν επτά) μεταξύ των υποψηφίων βουλευτών της Νέας Δημοκρατίας στην Α΄ Αθηνών, έμεινε εντέλει εκτός Βουλής. Η κατάληξη του βιβλίου είναι γνωστή: έναν χρόνο μετά την εισαγωγή του αντικαταστάθηκε από το προγενέστερο βιβλίο ιστορίας το οποίο, κατά πολλούς, είναι διδακτικά απαρχαιωμένο.

Το βιβλίο ιστορίας της ΣΤ΄ δημοτικού ήταν το μόνο από τη νέα σειρά βιβλίων, που εισήγαγε το υπουργείο τον Σεπτέμβριο του 2006, το οποίο προκάλεσε πολιτική αντιπαράθεση και τελικά αποσύρθηκε. Το εγχειρίδιο αυτό ανακίνησε μια δημόσια συζήτηση πάνω σε θέματα εθνικής ταυτότητας και θρησκείας, ανάγοντάς τα μάλιστα σε καίρια πολιτικά ζητήματα που απασχόλησαν την πολιτική σκηνή της προεκλογικής περιόδου και επηρέασαν τα κριτήρια ψήφου. Δεν είναι συνηθισμένο φαινόμενο στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης ένα ζήτημα όπως αυτό να ανάγεται σε πολιτικό διακύβευμα προκαλώντας πολιτική αντιπαράθεση που κινητοποιεί την κοινή γνώμη. Για τον λόγο αυτόν, είναι σημαντικό να ερευνηθούν οι αιτίες

της ανάδειξης της εθνικής ταυτότητας και της θρησκείας σε πολιτικό διακύβευμα κατά την περίοδο πριν από τις εθνικές εκλογές του 2007. Το άρθρο αυτό αναλύει, σε ένα πρώτο μέρος, τους παράγοντες που ανακίνησαν τις εθνικές ευαισθησίες της κοινής γνώμης καθώς και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ελληνικού εκλογικού σώματος που το κάνουν πιο ευαίσθητο σε τέτοιου είδους θέματα. Στο δεύτερο μέρος του άρθρου παρουσιάζονται οι τεχνικές διοχέτευσης και η στρατηγική απομόνωσης της πολιτικής ευθύνης σχετικά με το βιβλίο της ιστορίας στο πρόσωπο της τότε υπουργού Παιδείας και υποστηρίζεται ότι οι τεχνικές και οι στρατηγικές που ακολουθήθηκαν ήταν εκείνες που επέτρεψαν την εκτόνωση του πολιτικού κόστους για τη Νέα Δημοκρατία με τη μη επανεκλογή της κ. Γιαννάκου ως αντιπροσώπου στο Κοινοβούλιο στις εκλογές του Σεπτεμβρίου 2007, τη στιγμή που η Νέα Δημοκρατία πέτυχε την -έστω οριακή- επανεκλογή της στην κυβέρνηση.

2. Οι βασικοί παίκτες

2.1 Εκκλησία: οργανισμικό μοντέλο

Η προαγωγή ενός τέτοιου ζητήματος, όπως ήταν το βιβλίο της ιστορίας, σε σημαντικό ζήτημα που απασχόλησε τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και την κοινή γνώμη ήταν μία πολιτικά προσοδοφόρα κατάσταση για περισσότερους από έναν δημόσιους φορείς και διαμορφωτές γνώμης. Τον κυριότερο ρόλο για τη μετατροπή του βιβλίου σε πολιτικό διακύβευμα έπαιξε η εκκλησία και συγκεκριμένα ο τότε αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος. Η άμεση αντίδρασή του ήταν να κατακρίνει και τα ξέι νεοεισαχθέντα στα σχολικά προγράμματα βιβλία. Σε ό,τι αφορά το βιβλίο της ιστορίας, αυτό κατακρίθηκε για ελλιπή αναφορά στον ρόλο και την προσφορά της εκκλησίας κατά τη διάρκεια τόσο της Επανάστασης του 1821 όσο και της Μικρασιατικής Καταστροφής, ενώ οι 'ιστορικές ανακρίβειες' του βιβλίου θεωρήθηκε ότι θίγουν την εθνική ταυτότητα χάριν της εξυπηρέτησης σκοπιμοτήτων της εξωτερικής πολιτικής. Τελικά, στις δηλώσεις του ο τότε Αρχιεπίσκοπος ταύτιζε τον ρόλο της εκκλησίας με την έννοια του έθνους. Οι παρεμβάσεις του για το συγκεκριμένο ζήτημα έγιναν τόσο σε δημόσιες εμφανίσεις του όσο και από τον εκκλησιαστικό άμβωνα στα κυριακάτικα κηρύγματά του.¹

Ο αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος χρησιμοποίησε τόσο τη θεσμική όσο και την ποιμαντική του θέση για να προωθήσει ένα ζήτημα το οποίο θεωρούσε ότι συνιστά σημαντική απειλή για την ορθόδοξη εκκλησία. Ποιος ήταν όμως ο λόγος που ένα τέτοιο θέμα ενοχλούσε την εκκλησία; Η ορθόδοξη εκκλησία προβλήθηκε ως παράγοντας συνοχής των ορθοδόξων χριστιανών πριν από τη ανάδειξη ενός δομημένου έθνους-κράτους στις περιοχές όπου ξέσπασε η Επανάσταση. Το βιβλίο της ιστορίας της ΣΤ' δημοτικού παρέλειψε την αναφορά δύο δημοφιλών μύθων που συνιστούν σημαντικό κομμάτι της λαϊκής μνήμης γύρω από τον ρόλο της εκκλησίας κατά την Τουρκοκρατία και το 1821: το 'κρυφό σχολειό' και τον καθαγιασμό της επανάστασης από την εκκλησία με την ύψωση του λαβάρου στην Αγία Λαύρα. Κατά την κοινή ιστορική μνήμη και την εκκλησία, τα γεγονότα αυτά συνέβησαν ενώ, κατά τη συγγραφική ομάδα του βιβλίου, πρόκειται για ιστορικούς μύθους και ανακρίβειες (Ελευθεροτυπία 04/04/2007). Χωρίς να παίρνουμε θέση στο πλαίσιο αυτού του άρθρου ως προς την εγκυρότητα των δύο αυτών ιστορικών γεγονότων (ή μύθων), μιας και κάτι τέτοιο θα ξέφευγε από τους στόχους του κειμένου, αναγνωρίζουμε την ανάγκη της εκκλησίας να αναπαράγει τον δεσμό μεταξύ έθνους και θρησκείας. Οι δύο αυτές ιστορικές αναφορές αποδεικνύουν (ή χρησιμοποιούνται προκειμένου να αποδείξουν) τον άμεσο ρόλο της εκκλησίας και των εκπροσώπων της στη διαμόρφωση και διατήρηση της εθνικής συνείδησης και προάγουν μια άρρηκτη σχέση ανάμεσα στις έννοιες 'χριστιανισμός' και 'ελληνισμός'. Η κριτική όσον αφορά τη χρήση αυτών των γεγονότων και η αποβολή τους από την εκπαίδευση θα οδηγούσε στη σταδιακή αποβολή τους από τη συλλογική μνήμη διαβρώνοντας την επιρροή της εκκλησίας στην κοινωνία.

Η εκκλησία, όπως κάθε θεσμός, έχει ως κεντρικό στόχο τη διατήρηση της σημασίας του ρόλου της έτσι ώστε να διασφαλίσει τη επιβίωση της σε ένα κοσμικό κράτος (Monsma & Soper 1997:53). Με την άνοδο του Χριστόδουλου στον αρχιεπισκοπικό θρόνο αυτή η προσπάθεια οργανισμικής επιβίωσης παρουσιάστηκε ως ένα 'νεο-ορθόδοξο' κίνημα που ταύτιζε τον εθνικισμό με την ορθοδοξία, με τρόπο ανάλογο με αυτόν που παρατηρείτο στη Ρωσία και τη Σερβία (Μανρογδατος 2003: 130). Ο ίδιος ο Αρχιεπίσκοπος υιοθέτησε τον ρόλο του 'εθνάρχη', υπερασπιστή της εθνικής ταυτότητας του Έλληνα η οποία δέχεται επιθέσεις εξαιτίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της παγκοσμιοποίησης. Συγκεκριμένα στο θέμα του βιβλίου ι-

στορίας, ενώ αρχικά η κριτική της εκκλησίας εστιάστηκε σε θρησκευτικά ζητήματα, στη συνέχεια γενικεύτηκε, προβάλλοντας ως κυριότερο επιχείρημα τον κίνδυνο 'αλλοίωσης της εθνικής ταυτότητας'. Παλαιότερες προσπάθειές της για προώθηση ζητημάτων εκκλησιαστικού ενδιαφέροντος στην πολιτική ατζέντα, όπως ήταν το 'ζήτημα των ταυτοτήτων' με την απόφαση για μη αναγραφή του θρησκειώματος σε αυτές, απέδειξαν ότι η ελληνική κοινή γνώμη κινητοποιείται ευκολότερα όταν εκ μέρους της εκκλησίας τίθενται ζητήματα εθνικής ταυτότητας παρά όταν πρόκειται για αμιγώς θρησκευτικά ζητήματα. Με την ταύτιση εθνικισμού και ορθόδοξιας, η εκκλησία κατάφερε να ανανεώσει τον ρόλο της στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία και να αυξήσει τη δύναμή της έναντι της εκτελεστικής εξουσίας. Χαρακτηριστικές είναι οι δηλώσεις του τότε Αρχιεπισκόπου, ο οποίος θυμίζει στην κυβέρνηση τις αντιδράσεις που προκλήθηκαν με αφορμή την υπόθεση των ταυτοτήτων και ζητά από τον πρωθυπουργό να παρέμβει 'πριν είναι πολύ αργά' (www.in.gr 04/04/2007). Τέτοιες δηλώσεις υπενθυμίζουν στην κυβέρνηση τη δύναμη της εκκλησίας και τη δυνατότητά της να κινητοποιεί τους πολίτες, γεγονός που την καθιστά σημαντικό παίκτη με (άυπο) δικαίωμα άσκησης βέτο (Tsembeles 2002) στην ελληνική πολιτική.²

2.2 Κόμματα αντιπολίτευσης: μοντέλο στρατηγικής επιλογής

Το κόμμα ΛΑΟΣ, ένα σχετικά νέο κόμμα της άκρας Δεξιάς, έχει ως κεντρικό άξονά του τη συντήρηση της εθνικής ταυτότητας και της ορθόδοξης θρησκείας και χρησιμοποιεί λαϊκιστικό λόγο και πολιτικές πρακτικές. Στις πρώτες εκλογές που έλαβε μέρος, το 2004, πήρε το 2,2% των ψήφων. Στόχος του ήταν να συγκεντρώσει τουλάχιστον το 3% των ψήφων, έτσι ώστε να εκπροσωπηθεί στη Βουλή. Καθώς ο στόχος αυτός δεν επιτεύχθηκε το 2004, ενόψει των επόμενων εθνικών εκλογών το κόμμα, με αρχηγό του τον Γ. Καρατζαφέρη, χρησιμοποίησε την ευκαιρία που του προσφέρθηκε με την αντιπαράθεση σχετικά με το βιβλίο της ιστορίας, προκειμένου να προαγάγει τα ζητήματα που θεματικά 'ανήκουν' στον ακροδεξιό χαρακτήρα του, όπως αυτό της απειλής της εθνικής ταυτότητας και της παραχάραξης της ιστορίας. Η θεωρία της 'θεματικής αρμοδιότητας' [issue ownership] (Petrocik 1996, Petrocik et al. 2003) καθώς και η 'θεωρία της σημαντικότητας' [theory of salience] (Budge & Farlie 1983, Budge et al. 1987) θέλουν τα κόμματα να προσπαθούν να διαμορφώσουν την πολιτική ατζέντα και να

κατευθύνουν την προσοχή της κοινής γνώμης σε εκείνα τα ζητήματα στα οποία τα ίδια διαθέτουν συγκριτικό πλεονέκτημα έναντι των άλλων κομμάτων. Καθώς από μόνο του ένα κόμμα δύσκολα μπορεί να καθορίσει την πολιτική ατζέντα, ο ΛΑΟΣ βρήκε την κατάλληλη ευκαιρία να συνταχθεί πλήρως με την εκκλησία στο ζήτημα του βιβλίου της ιστορίας. Παρόλο που ο ίδιος ο αρχηγός του κόμματος Γ. Καρατζαφέρης δηλώνει ότι δεν ανήκει στην άκρα Δεξιά (*Ελεύθερος Τύπος*, 27/10/2002), στην εκλογική βάση του κόμματός του συγκαταλέγονται, εκτός των απογοητευμένων ψηφοφόρων των μεγάλων κομμάτων και κυρίως της Νέας Δημοκρατίας, εκλογείς που αποφασίζουν ποιο κόμμα θα ψηφίζουν με βάση τα εθνικά θέματα καθώς και εκλογείς που αποτελούν την πλέον θρησκευόμενη μερίδα του πληθυσμού (Exit Poll, Metron Analysis, εθνικές εκλογές 2007).

Ο ΛΑΟΣ, με την προώθηση του βιβλίου ιστορίας σε καιρία θέση στην ημερήσια διάταξη των μέσων μαζικής ενημέρωσης, κατάφερε να γίνει ένας επίκαιρος πολιτικός συνομιλητής στα media και να δώσει περισσότερο πολιτικό κύρος στις απόψεις του. Οι εκλογές του 2007 απέδειξαν ότι αυτή η κίνησή του ήταν εκλογικά προσοδοφόρα: έλαβε το 3,8% των ψήφων και εξέλεξε δέκα βουλευτές. Σύμφωνα με τα exit polls των εκλογών του 2007 το 3% των ψηφοφόρων της Νέας Δημοκρατίας του 2004 και το 2% εκείνων του ΠΑΣΟΚ μετακινήθηκε προς τον ΛΑΟΣ (Exit Poll Metron Analysis, εθνικές εκλογές 2007). Με την αναγωγή του βιβλίου της ιστορίας για ένα τμήμα του εκλογικού σώματος σε απειλή της εθνικής του ταυτότητας, ο ΛΑΟΣ κατάφερε να ξεκινήσει μια ανοιχτή πολιτική συζήτηση που θεωρητικά θα έπρεπε να απασχολεί αποκλειστικά και μόνο ιστορικούς. Με την κίνηση αυτή συνεχίστηκε μια τάση που πρωτοεμφανίστηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1990 με το λεγόμενο Μακεδονικό ζήτημα, το οποίο κινητοποίησε χιλιάδες πολίτες σε δημόσιες διαμαρτυρίες και διαδηλώσεις προκειμένου να παρακινήσουν και τον υπόλοιπο κόσμο να 'μάθει ιστορία'. Από τότε, δύο χιλιάδες χρόνια ιστορίας μετατράπηκαν σε πολιτικό ζήτημα και επανήλθαν στην πολιτική ατζέντα με το βιβλίο της ΣΤ' δημοτικού, επιτρέποντας στον ΛΑΟΣ να κερδίσει περισσότερη δημοσιότητα και περισσότερη ορατότητα στη δημόσια σφαίρα γενικά, προκειμένου να συζητήσει ένα θέμα με πολύ συναισθηματική φόρτιση για τους Έλληνες.

Ο ΛΑΟΣ ήταν το μόνο κόμμα που είχε άμεσα κέρδη από τη σύμπραξη με την εκκλησία και την είσοδο του ζητήματος του βιβλίου στην ημερήσια

διάταξη των μέσων ενημέρωσης, μιας και η κοινή γνώμη έχει ταυτίσει το πρόγραμμα και τον χαρακτήρα του κόμματος με εθνικιστικές ιδέες. Η θεματική αρμοδιότητα του ΛΑΟΣ βελτίωνε αμέσως την πολιτική του θέση. Το ερώτημα είναι γιατί συνέτειναν τα άλλα κόμματα στην κλιμάκωση του ζητήματος, αντιλαμβανόμενα ότι αυτό συντελούσε στη βελτίωση της θέσης του ΛΑΟΣ ως πολιτικού συνομιλητή στη δημόσια σφαίρα. Το κόμμα της αξιωματικής αντιπολίτευσης, το ΠΑΣΟΚ, είχε αρχίσει να νιώθει την πίεση των δημοσκοπήσεων που έδειχναν σταθερά φθίνουσα την απήχυσή του (δημοσκοπήσεις Metron analysis, 31/05-17/06/2007 και 21/11-7/12/2007). Το γεγονός αυτό, μαζί με το ενδεχόμενο των πρόωγων εκλογών, το οδήγησαν, λοιπόν, στην απόφαση να χρησιμοποιεί και να προβάλλει κάθε λανθασμένο χειρισμό της κυβέρνησης, ελπίζοντας στη φθορά της. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η διαμάχη γύρω από το βιβλίο της ιστορίας προσέφερε στο ΠΑΣΟΚ τη δυνατότητα να μετατρέψει ένα ζήτημα συναισθηματικά φορτισμένο –και γι' αυτό πολιτικά προσοδοφόρο, όπως εξηγήσαμε προηγουμένως– σε κριτική προς την κυβέρνηση και τους χειρισμούς της καθώς και σε κριτική για τη χρήση των θεσμών στη διαδικασία των διορθώσεων του βιβλίου (www.in.gr 02/08/2007). Στην ουσία, το ΠΑΣΟΚ (και οπωσδήποτε ένα τμήμα του) χρησιμοποίησε έναν λαϊκιστικό τρόπο προσέγγισης ακολουθώντας τον ΛΑΟΣ με επιθέσεις κατά του περιεχομένου του βιβλίου της ιστορίας σε σχέση με τον ρόλο της εκκλησίας, αλλά άσκησε και εποικοδομητική κριτική όσον αφορά τη σωστή χρήση των θεσμών που εμπλέκονταν στο ζήτημα του βιβλίου. Με τη διττή αυτή στάση του, προσπαθούσε μεν να προσεγγίσει τους πιο φιλικά προσκεκμένους στην εκκλησία καθώς και τους ψηφοφόρους με εθνικές 'ευαισθησίες', χωρίς ωστόσο να προκαλέσει την πιο προοδευτική μερίδα της εκλογικής του βάσης. Τελικά, η στάση αυτή βοήθησε στη διατήρηση του ζητήματος στην ημερήσια διάταξη για σχεδόν ένα χρόνο, αλλά δεν ωφέλησε εκλογικά το ΠΑΣΟΚ.

Όσον αφορά τα δύο κόμματα της αριστεράς, το ΚΚΕ και τον Συνασπισμό, αυτά δεν προώθησαν το ζήτημα του βιβλίου στον ίδιο βαθμό και με τον ίδιο τρόπο με τα υπόλοιπα, αλλά με την κριτική τους κλιμάκωσαν την αντιπαράθεση. Η στάση τους ήταν σαφώς υπέρ της ιστορικής αλήθειας και κατά της παρέμβασης της εκκλησίας και της πολιτικής ηγεσίας σε ζητήματα περιεχομένου και διδασκαλίας των μαθημάτων στα σχολεία.³ Ο πρόεδρος του Συνασπισμού, Α. Αλαβάνος, βρέθηκε σε προσωπική αντιπαράθεση με

τον τότε Αρχιεπίσκοπο κατηγορώντας τον για την κριτική του στο βιβλίο και καταδίκασε κάθε πολιτική παρέμβαση στις αλλαγές στο εν λόγω κείμενο θεωρώντας τη δείγμα κατάλυσης της δημοκρατίας. Η στάση του αυτή βοήθησε τη συνέχεια του διαλόγου για το βιβλίο και το συντήρησε ως ζήτημα της επικαιρότητας. Η ίδια η κυβέρνηση, παρά την κριτική που δεχόταν από τα κόμματα της αντιπολίτευσης και την εκκλησία και παρότι έχανε σε δημοτικότητα, κέρδιζε και αυτή από τη διατήρηση του ζητήματος στο επίκεντρο της πολιτικής προσοχής. Το βιβλίο της ιστορίας μονοπωλούσε τη συζήτηση και αποπροσανατόλιζε την κοινή γνώμη και τα κόμματα από πιο δύσκολα ζητήματα, όπως ήταν το σκάνδαλο των ομολόγων, οι πυρκαγιές και το ασφαλιστικό.

2.3 Κοινή γνώμη: πολιτισμική προσέγγιση

Το ζήτημα σχετικά με το βιβλίο της ιστορίας είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με ένα πολύ μεγαλύτερο ζήτημα, αυτό της εθνικής ταυτότητας. Για τη μεγαλύτερη μερίδα του πληθυσμού η ανάλυση πολιτικών ζητημάτων απαιτεί κάποια γνώση της πολιτικής κατάστασης και ενημέρωση. Το συγκεκριμένο ζήτημα, όμως, συγκαταλέγεται στα 'εύκολα ζητήματα' [easy issues], για τα οποία απαιτείται πολύ λίγη γνώση και ενημέρωση για τη διαμόρφωση άποψης μεταξύ των πολιτών (Adams 1997: 719).⁴ Η εθνική ταυτότητα ως πολιτικό ζήτημα δεν είναι απόλυτα ταυτισμένη με συγκεκριμένες πολιτικές γραμμές, γεγονός που της επιτρέπει να διαμορφώνει, έστω συγκυριακά, ένα δικό της ιδεολογικό ρεύμα το οποίο διατέμνει τα υπόλοιπα (στο ίδιο). Η Ελλάδα απέκτησε την κρατική της υπόσταση με την Επανάσταση του 1821 και περίπου εκατό χρόνια μετά δέχτηκε ένα μεγάλο κύμα προσφύγων κατά την καταστροφή της Σμύρνης το 1922. Καθώς ο ιστορικός χρόνος που έχει παρέλθει δεν είναι τόσο μακρύς, η χώρα είναι πολύ συνδεδεμένη με το ιστορικό παρελθόν της, πράγμα που σημαίνει ότι το ζήτημα της εθνικής ταυτότητας μπορεί ακόμη να διαμορφώνει πολιτικές ταυτότητες. Αν εξετάσει κανείς τα πράγματα από αυτήν την οπτική γωνία θα μπορούσε να αντιληφθεί γιατί ήταν σχεδόν αναπόφευκτες οι συναισθηματικές αντιδράσεις στο θέμα του βιβλίου της ιστορίας: Ξύπνησε άσχημες μνήμες και κινητοποίησε την κοινή γνώμη (Marcus & MacKuen 1993: 675-77). Παρά τις αντιδράσεις, ωστόσο, δεν υπήρξαν οργανωμένες κινητοποιήσεις των πολι-

τών. Η κυβέρνηση ενημερωνόταν για τη θέληση των πολιτών και τις τάσεις της κοινής γνώμης κυρίως μέσα από τις δημοσκοπήσεις.

Η ίδια η κοινή γνώμη έχει κάποια χαρακτηριστικά τα οποία επέτρεψαν τη γρήγορη ανάφλεξη του ζητήματος. Με βάση τα στοιχεία του πρώτου κύματος της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας [European Social Survey, ESS] που διεξήχθη την περίοδο 2002-2003 στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, μια ισχυρή πλειοψηφία των Ελλήνων (Πίνακας 1) πιστεύει, σε κάποιο βαθμό, ότι η διατήρηση της παράδοσης και των παλαιών εθίμων είναι σημαντική. Οι Έλληνες είναι δηλαδή αρκετά αμυντικοί απέναντι σε κάθε προσπάθεια αλλαγής στοιχείων που σχετίζονται με την ιστορία και την ιστορική συνέχεια, αλλά και αρκετά 'προστατευτικοί' απέναντι στην εκδοχή της ιστορίας που κυριαρχεί και την οποία ασπάζονται. Ένα βιβλίο ιστορίας το οποίο εμφανίζεται να ανατρέπει τον τρόπο που βλέπει ένα έθνος τον εαυτό του, όχι μόνο δεν θα γινόταν αποδεκτό, αλλά, όπως πράγματι συνέβη, θα προκαλούσε και πολλές αντιδράσεις.

Πίνακας 1: Παράδοση

Είναι σημαντικό να ακολουθούμε την παράδοση	
Το πιστεύω πολύ	48.2%
Το πιστεύω	34.6%
Το πιστεύω περίπου	12.2%
Το πιστεύω λιγάκι	3.5%
Δεν το πιστεύω	1.2%
Δεν το πιστεύω καθόλου	0.3%

Πηγή: Στοιχεία από το πρώτο κύμα της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (<http://www.europeansocialsurvey.org/0>).

Η ίδια έρευνα δίνει στοιχεία και για τη θρησκευτικότητα του ελληνικού λαού. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 2, οι Έλληνες τείνουν να είναι περισσότερο θρήσκοι παρά μη θρήσκοι. Ο μεγαλύτερος όγκος του πληθυσμού μάλιστα, σε ό,τι αφορά τον θρησκευτικό αυτοπροσδιορισμό του, τοποθετεί

ται μεταξύ των θέσεων 7 και 10, σε μία κλίμακα που εκτείνεται από το 0 (καθόλου θρησκος) έως το 10 (πολύ θρησκος).

Πίνακας 2: Θρησκευτικότητα

Πόσο θρησκος είστε;	
0=Καθόλου θρησκος	1.2%
1	1.0%
2	1.4%
3	2.3%
4	2.3%
5	10.2%
6	9.0%
7	15.5%
8	18.9%
9	17.9%
10=Πολύ θρησκος	20.5%

Πηγή: Στοιχεία από το πρώτο κύμα της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (<http://www.europeansocialsurvey.org/0>).

Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τη μεγάλη θρησκευτική ομοιογένεια της χώρας, δείχνει πως ο πληθυσμός έχει θετική στάση απέναντι στην ορθόδοξη εκκλησία. Παρόλο που η πλειοψηφία των Ελλήνων δεν εκκλησιάζεται συχνά, εμφανίζεται να έχει προσωπική σχέση με τον Θεό, μιας και προσεύχεται συχνά (Πίνακας 3). Μπορεί, λοιπόν, η πλειοψηφία να μην είναι προσκολλημένη στον εκκλησιαστικό θεσμό, αλλά δεν είναι και διατεθειμένη να δει την πίστη της αλλοιωμένη. Στην προκειμένη περίπτωση, μάλιστα, και επειδή η θρησκεία παρουσιάστηκε ως μέσο αφύπνισης του έθνους και διατήρησης της διαφορετικότητάς του, η εκκλησία μπόρεσε να επηρεάσει την κοινή γνώμη στο ζήτημα του βιβλίου της ιστορίας.

Πίνακας 3: Εκκλησιασμός και προσευχή

	Πόσο συχνά εκκλησιάζεστε	Πόσο συχνά προσεύχεστε
Κάθε μέρα	0.8%	46.3%
Περισσότερο από μία φορά την εβδομάδα	4.8%	17.4%
Μία φορά την εβδομάδα	20.3%	9.6%
Τουλάχιστον μία φορά το μήνα	28.4%	7.6%
Μόνον στις μεγάλες γιορτές	30.2%	2.7%
Λιγότερο συχνά	11.6%	11.5%
Ποτέ	3.8%	4.9%

Πηγή: Στοιχεία από το πρώτο κύμα της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (<http://www.europeansocialsurvey.org/0>).

Η στάση του ΛΑΟΣ για το βιβλίο της ιστορίας είχε, επίσης, σημαντική επιρροή στην κοινή γνώμη. Ο Λαϊκός Ορθόδοξος Συναγερμός εστίασε τα επιχειρήματά του εναντίον του βιβλίου επικεντρωνόμενος κυρίως στον κίνδυνο αλλοίωσης της εθνικής ταυτότητας των Ελλήνων. Η ελληνική κοινή γνώμη είναι αρκετά συντηρητική και δεν βλέπει θετικά τις αλλαγές που επέρχονται λόγω της παγκοσμιοποίησης. Για παράδειγμα, όπως φαίνεται στον Πίνακα 4, το μεγαλύτερο ποσοστό των Ελλήνων έχει την άποψη ότι η χώρα έγινε χειρότερη με την εισροή των μεταναστών και δεν αναγνωρίζει τις θετικές πλευρές της μετανάστευσης. Το γενικό αίσθημα για τους μετανάστες είναι ενδεικτικό της αντίληψης του πληθυσμού ότι πρέπει να προστατεύσει την εθνική του ταυτότητα. Αυτός ο προστατευτισμός ενισχύει εθνικιστικά αισθήματα τα οποία γίνονται εντονότερα όταν ο πληθυσμός νιώθει ότι απειλείται. Στην περίπτωση του βιβλίου της ιστορίας η απειλή αυτή ήρθε από το εσωτερικό, από την ίδια την κυβέρνηση που στήριξε την ένταξη του βιβλίου στα σχολικά προγράμματα.

Πίνακας 4: Γνώμη για τους μετανάστες

Οι μετανάστες κάνουν τη χώρα καλύτερη ή χειρότερη;	
0=Χειρότερη	12.1%
1	12.9%
2	12.9%
3	14.2%
4	11.9%
5	20.6%
6	6.0%
7	4.3%
8	2.7%
9	1.1%
10=Καλύτερη	1.3%

Πηγή: Στοιχεία από το πρώτο κύμα της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (<http://www.europeansocialsurvey.org/0>).

Συνοψίζοντας, ο ελληνικός πληθυσμός εμφανίζεται αρκετά συντηρητικός, θρησικός και διαθέσιμος να περιφρουρήσει την εθνική του ταυτότητα. Τα χαρακτηριστικά αυτά επέτρεψαν στην εκκλησία, στα μέσα ενημέρωσης και σε πολιτικά κόμματα, όπως τον ΛΑΟΣ, να επηρεάσουν την κοινή γνώμη και να προκαλέσουν την αρνητική της αντίδραση στο ζήτημα του βιβλίου της ιστορίας. Η αντίδραση αυτή ήταν περισσότερο βασισμένη στο συναίσθημα παρά στην πολιτική λογική, γι' αυτό εξάλλου και υπήρξε τόσο έντονη.

Συνήθως συμβαίνει η πιο έντονη θρησκευτικότητα να είναι θετικά συσχετισμένη με μια δεξιά ιδεολογική τοποθέτηση. Ο Πίνακας 5 δείχνει τους συσχετισμούς των παραπάνω μεταβλητών με την ψήφο στις εκλογές του 2000. Καταρχάς θα περιμέναμε, λοιπόν, κανείς οι αντιδράσεις στο θέμα του βιβλίου να προέρχονται κυρίως από τον χώρο της Δεξιάς, πράγμα που δεν επιβεβαιώνεται απολύτως. Επίσης, αντίθετα από το αναμενόμενο, η άποψη

για τους μετανάστες δεν έχει μια στατιστικώς σημαντική σχέση με την ιδεολογική τοποθέτηση των ερωτηθέντων. Αυτό το γεγονός καταδεικνύει πως ο προστατευτισμός της εθνικής ταυτότητας είναι διάχυτος στην ελληνική κοινωνία και όχι χαρακτηριστικό των πιο συντηρητικών ομάδων.

Πίνακας 5: Συσχετίσεις μεταβλητών [Correlations]

		Ψήφος στις προηγούμενες εκλογές
Οι μετανάστες κάνουν τη χώρα καλύτερη ή χειρότερη;	Pearson Correlation	.042
	Sig. (2-tailed)	.124
	N	1332
Είναι σημαντικό να ακολουθούμε την παράδοση	Pearson Correlation	.081
	Sig. (2-tailed)	.003
	N	1374
Πόσο θρησκος είστε;	Pearson Correlation	.187
	Sig. (2-tailed)	.000
	N	1375
Πόσο συχνά εκκλησιάζεστε;	Pearson Correlation	.172
	Sig. (2-tailed)	.000
	N	1375
Πόσο συχνά προσεύχεστε;	Pearson Correlation	.161
	Sig. (2-tailed)	.000
	N	1367

3. Διοχέτευση ευθύνης

Η Νέα Δημοκρατία κατόρθωσε, έστω οριακά, να επιτύχει την επανεκλογή της στην κυβέρνηση παρά, μεταξύ άλλων ζητημάτων (για παράδειγμα, τις πυρκαγιές), τις αρνητικές αντιδράσεις στο ζήτημα του βιβλίου της ιστορίας της ΣΤ΄ δημοτικού. Η επιλογή της χρονικής στιγμής των εκλογών έγινε προσεκτικά, μετά από ανάλυση των δημοσκοπήσεων. Η προεκλογική περίοδος είχε σχεδιαστεί κατά τρόπο ώστε να έχει μικρή χρονική διάρκεια

και να επικεντρωθεί στις μακροοικονομικές επιτυχίες της κυβέρνησης (Gemenis 2008: 96). Η χρονική συγκυρία είχε, επίσης, σκοπό να ελαχιστοποιήσει την επίδραση των αρνητικών συσχετισμών με την κυβερνητική πολιτική στο θέμα του βιβλίου της ιστορίας. Για τον λόγο αυτόν η κυβέρνηση καθυστέρησε τη διανομή του βιβλίου στην έναρξη της σχολικής χρονιάς, προκειμένου να αποφύγει νέα ανάφλεξη των αντιδράσεων και να αποτρέψει την επικαιροποίηση του ζητήματος. Η στάση της καθ' όλη τη διάρκεια της έξαρσης των αντιδράσεων κατά του βιβλίου προωθούσε τη διοχέτευση και απομόνωση της πολιτικής ευθύνης στο πρόσωπο της τότε υπουργού Παιδείας, στάση η οποία τελικά επέτρεψε την εκτόνωση του ζητήματος με αντίτιμο τη μη επανεκλογή της κ. Γιαννάκου στις εθνικές εκλογές του 2007.

Τα πολιτικά κόμματα, καθώς και μέλη του υπουργικού συμβουλίου έχουν ως κύριο κίνητρό τους να αυξήσουν τις πιθανότητες επανεκλογής τους (Weaver 1986: 371). Ωστόσο, δύσκολες πολιτικές επιλογές επιβάλλουν στον πολιτικό να πάρει θέσεις που δυσαραστούν μερίδα του εκλογικού σώματος. Πολιτικές θέσεις και αποφάσεις των πολιτικών προσώπων επηρεάζουν σημαντικά την αξιολόγηση των πολιτικών από τους πολίτες (Abramowitz, Lanoue & Ramesh 1988, Iyengar 1987, Tyler 1982) και καμιά φορά επηρεάζουν, επίσης, τη θέση των πολιτών για τα συγκεκριμένα ζητήματα που οι πολιτικοί καλούνται να αποφασίσουν [issue options] (Iyengar 1989). Οι πολίτες θυμούνται πιο έντονα τις αρνητικές πληροφορίες και τις δυσάρεστες γι' αυτούς πολιτικές επιλογές από ό,τι τις θετικές και ευνοϊκές πληροφορίες και επιλογές (Lau 1985, Fiorina & Shepsle 1986). Για τον λόγο αυτόν οι πολιτικοί επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους εκ των προτέρων στις ενδεχόμενες πολιτικές συνέπειες των επιλογών τους, μειώνοντας, όσο είναι δυνατόν, το πολιτικό κόστος και επενδύοντας σε επιλογές που είναι πιθανό να επιφέρουν επιβράβυσή τους εκ μέρους των ψηφοφόρων τους. Βέβαια, υπάρχει πάντοτε η δυσκολία στην πρόβλεψη της στάσης της κοινής γνώμης σε ένα νέο ζήτημα. Αυτό μπορεί να περάσει απαρατήρητο ή, αντιθέτως, να καταλήξει σε φλέγον ζήτημα της πολιτικής ατζέντας, αναλόγως της υποδοχής που θα τύχει από πολιτικούς φορείς και από τα μέσα ενημέρωσης (Nelson 1984). Έτσι, τη στιγμή της λήψης της απόφασης ο πολιτικός έχει ελάχιστη, αν όχι μηδαμινή, αντίληψη του πολιτικού αντίκτυπου ενός νέου ζητήματος στο εκλογικό σώμα και τη δημοσιότητα.

Όταν το νέο βιβλίο ιστορίας εντάχθηκε στο πρόγραμμα διδασκαλίας της ΣΤ' δημοτικού κανείς δεν περίμενε ότι αυτό θα πυροδοτούσε τόσο έντονες πολιτικές αντιδράσεις. Οι δύο κύριοι πολιτικοί παράγοντες από την πλευρά της τότε κυβέρνησης της Νέας Δημοκρατίας, ο κυβερνητικός εκπρόσωπος Θ. Ρουσόπουλος και η υπουργός Παιδείας Μ. Γιαννάκου, προσέγγισαν το ζήτημα με πολύ διαφορετικό τρόπο. Από τη μια πλευρά, λοιπόν, η υπουργός προσπάθησε να στηρίξει τις επιλογές της και να αποδείξει την ορθότητά τους. Επέλεξε το δρόμο της 'επεξήγησης' [justification], που σημαίνει ότι επέλεξε τη δημόσια παραδοχή ευθύνης και, συγχρόνως, την προσπάθεια εξήγησης των λόγων που οδήγησαν στην επιλογή του βιβλίου.⁵ Συγκεκριμένα, η κ. Γιαννάκου ανέλαβε σε συνέντευξή της (*Το Βήμα* 17/02/2008) όλη την ευθύνη για το βιβλίο της ιστορίας επιχειρώντας παράλληλα να δείξει πως το βιβλίο συνολικά, αντίθετα με τις δηλώσεις κομμάτων της αντιπολίτευσης, δεν περιείχε κάτι το αρνητικό. Η υπουργός έκανε χρήση αυτής της στρατηγικής προκειμένου να είναι συνεπής στις πολιτικές της επιλογές. Ο πολιτικός της λόγος είχε στόχο να μετακινήσει την προσοχή του κόσμου στο αποτέλεσμα της εισαγωγής του νέου βιβλίου, υποστηρίζοντας ότι οι νεωτερισμοί του ήταν πολύ θετικοί για τη εκπαίδευση. Ο McGraw (1991: 1136) υποστηρίζει πως η 'επεξήγηση' είναι μία πολύ αποτελεσματική μέθοδος αποφυγής της πολιτικής ευθύνης. Στην προκειμένη περίπτωση, όμως, η τεχνική της επεξήγησης δεν λειτούργησε με τον αναμενόμενο τρόπο, μιας και η κοινή γνώμη δεν φάνηκε να πείθεται από τις εξηγήσεις και τα επιχειρήματα της κ. Γιαννάκου.

Η κυβέρνηση δια του κυβερνητικού εκπροσώπου της, από την άλλη πλευρά, κράτησε πολύ διαφορετική στάση από εκείνη της αρμόδιας υπουργού, ανταποκρινόμενη κατ' αυτόν τον τρόπο στη σταθερά αρνητική διάθεση της κοινής γνώμης απέναντι στην εισαγωγή αλλά και στη διόρθωση του βιβλίου. Γνωρίζουμε ότι σε περιπτώσεις έντονης και επίμονης σύγκλισης των απόψεων δεν υπάρχει λόγος ένα κόμμα να προσπαθήσει να πάει ενάντια στο ρεύμα (Weaver 1986: 380). Η κυβέρνηση παρατήρησε πως ο ΛΑΟΣ χρησιμοποιούσε αποτελεσματικά το ίδιο το ζήτημα του βιβλίου, επιρρίπτοντας μάλιστα στην κυβέρνηση αδυναμία να διαβάσει τη λαϊκή βούληση και να συμμορφωθεί με αυτήν. Επιπλέον, την κατηγορούσε ότι καταχράται της εμπιστοσύνης του λαού, εφόσον η θέση του υπουργείου Παιδείας για το βιβλίο βρισκόταν σε ασυμφωνία με τη θέληση της πλειο-

ψηφίας των εκλογέων στο συγκεκριμένο ζήτημα, όπως αυτή εκφραζόταν στις δημοσκοπήσεις. Για τον λόγο αυτόν η κυβέρνηση, μέσω του κυβερνητικού εκπροσώπου, ακολούθησε έναν άλλο δρόμο από εκείνον της 'επεξήγησης' που είχε επιλέξει η κ. Γιαννάκου, τον δρόμο της 'δικαιολογίας' [excuse]. Η 'δικαιολογία' κατά τους Semin και Manstead (1983: 80) είναι μία από τις μεθόδους αποφυγής της ευθύνης και χρησιμοποιείται από την εκτελεστική εξουσία στις περιπτώσεις εκείνες που επιβάλλεται μία μη δημοφιλής απόφαση. Η επιλογή της 'δικαιολογίας' εστιάζει στο συνδυαστικό κρίκο μεταξύ του υπεύθυνου για την απόφαση πολιτικού και του αποτελέσματος αυτής της απόφασης, με το να αρνείται κάθε ευθύνη. Με άλλα λόγια, υιοθετώντας την επιλογή της 'δικαιολογίας', η κυβέρνηση αποδέχτηκε καταρχάς την άποψη της κοινής γνώμης ότι το βιβλίο χρειάζεται αλλαγές. Απομακρύνθηκε έτσι από τις θέσεις της συγγραφικής ομάδας και μετέθεσε την ευθύνη του βιβλίου αποκλειστικά επάνω της. Επιπλέον, στο πλαίσιο της επιλογής της 'δικαιολογίας', η κυβέρνηση ζήτησε από την Ακαδημία Αθηνών να γνωμοδοτήσει επί του βιβλίου. Το γεγονός αυτό έστειλε τρία μηνύματα στην κοινή γνώμη: α) ότι η κυβέρνηση είναι πρόθυμη να συνεργαστεί προκειμένου να βρεθεί συναινετική λύση ικανοποιώντας τις ανησυχίες των πολιτών σε σχέση με το βιβλίο β) ότι η ευθύνη για το περιεχόμενο του βιβλίου ανήκει στους συγγραφείς του αλλά και στην υπουργό Παιδείας και γ) ότι το βιβλίο της ιστορίας αποτελούσε όντως ένα καιρίας σημασίας ζήτημα, όπως εξάλλου έδειχνε να πιστεύει και μεγάλο μέρος των πολιτών.

Η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας επέλεξε τη στρατηγική της 'δικαιολογίας' προκειμένου να διασκεδάσει την ευθύνη της και, ταυτοχρόνως, να απομακρύνει από την ίδια και από το κόμμα τις κατηγορίες που δεχόταν από τους αντιπάλους του για κακό χειρισμό του όλου ζητήματος, μιας και το 90% του πληθυσμού ήταν, με κάποιον τρόπο, εναντίον του βιβλίου (*Ελεύθερος Τύπος*, 31/07/2007). Ο McGraw (1991: 1148) θεωρεί τη στρατηγική των 'δικαιολογιών' πιο επιτυχή όταν το κυβερνών κόμμα επιλέγει να δικαιολογηθεί είτε επικαλούμενο τις δύσκολες περιστάσεις που καθιστούν αναπότρεπτη τη στάση που ακολούθησε είτε τα απορρέοντα κέρδη από τη στάση του αυτή. Στην περίπτωση του βιβλίου της ιστορίας η ηθική αρχή πίσω από την επιλογή του, δηλαδή η μη αναπαραγωγή του μίσους ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία μέσα από το εκπαιδευτικό σύστημα και η προαγωγή της φιλίας των δύο λαών μέσα από τον τρόπο διδασκαλίας της

ιστορίας, που θα μπορούσαν να προσμετρηθούν στα θετικά του βιβλίου και να δικαιολογήσουν την επιλογή του να ενταχθεί στα σχολικά προγράμματα, προκάλεσε επιπλέον κατακραυγή από την κοινή γνώμη και αντιδράσεις από τα αντιπολιτευόμενα κόμματα. Η κυβέρνηση, λοιπόν, αντιλαμβανόμενη ότι η προβολή ηθικών πλεονεκτημάτων που κρύβονται πίσω από την επιλογή της κάθε άλλο παρά έπειθε την κοινή γνώμη και τους εκλογείς, υιοθέτησε εν συνεχεία τρεις διαφορετικούς τρόπους αντίδρασης: α) τον κάθετο διασκεδασμό των ευθυνών διοχετεύοντας τις συγκεκριμένες πολιτικές ευθύνες προς την αρμόδια υπουργό β) την παραδοχή των λαθών του βιβλίου και την αποδοχή της ανάγκης να γίνουν διορθώσεις και γ) την έξοδο (αποκλεισμό) του ζητήματος από την πολιτική ατζέντα.

Καθώς η πλήρης αποφυγή των κυβερνητικών ευθυνών ήταν αδύνατη, η κυβέρνηση επέμενε στην προσπάθεια απομόνωσης τους στο πρόσωπο της υπουργού Παιδείας Μ. Γιαννάκου, προκειμένου να αποφύγει μια πιθανή εκλογική αποτυχία για το σύνολο του κόμματος στις επερχόμενες εκλογές. Για να το επιτύχει αυτό, ακολούθησε συγκεκριμένη στρατηγική: μείωσε στο ελάχιστο τα σχόλια επί του θέματος από κοιμματικά στελέχη, υπουργούς, τον κυβερνητικό εκπρόσωπο και τον ίδιο τον πρωθυπουργό και επικέντρωσε την προσοχή των μέσων ενημέρωσης στην υπουργό Παιδείας. Το καλοκαίρι του 2007 η Μ. Γιαννάκου δήλωνε πως ήθελε να προχωρήσει με τις αλλαγές του βιβλίου ιστορίας (*Το Βήμα*, 05/08/2007), αλλά ο πρωθυπουργός και ο κυβερνητικός εκπρόσωπος παρουσιάστηκαν ως αυτοί που μεσολάβησαν για να την πείσουν προς μια τέτοια απόφαση ικανοποιώντας την κοινή γνώμη (*Ελεύθερος Τύπος*, 31/07/2007). Οπότε και σε εκείνη τη συγκυρία η υπουργός φαινόταν ως η μόνη συνήγορος του νέου βιβλίου, υποστηρίζοντας πως το παλιό βιβλίο ήταν απαρχαιωμένο και, άρα, ήταν απαραίτητο να αντικατασταθεί με ένα νέο, πιο ενημερωμένο διδακτικά.

Η κυβέρνηση είχε κατανοήσει πως ο μόνος τρόπος κατευνασμού της κοινής γνώμης και της κριτικής από πολιτικούς αντιπάλους της ήταν η ικανοποίηση των αιτημάτων τους. Στην προκειμένη περίπτωση αυτό σήμαινε είτε ριζικές διορθώσεις είτε απόσυρση του βιβλίου. Αποδεχόμενη το λάθος της (*Καθημερινή*, 05/08/2007), προχώρησε στη χρήση των προτεινόμενων αλλαγών από την Ακαδημία Αθηνών. Η κίνηση αυτή, από τη μία πλευρά, έδειχνε σεβασμό στους θεσμούς –απαντώντας έτσι σε σχετική κατηγορία που προερχόταν από τα αριστερά κόμματα– και, από την άλλη, παραχα-

ρούσε την ευθύνη των διορθώσεων σε έναν μη πολιτικό φορέα αποφεύγοντας τη δική της πολιτική ευθύνη όσον αφορά το τελικό περιεχόμενο του βιβλίου –απαντώντας κατ' αυτόν τον τρόπο σε σχετική κριτική που προερχόταν από την εκκλησία και τον ΛΑΟΣ. Υπό την πίεση της κοινής γνώμης και της αντιπολίτευσης η κ. Γιαννάκου αναγκάστηκε από την κυβέρνηση, προκειμένου να μειώσει τις πιθανές εκλογικές απώλειες της Νέας Δημοκρατίας, να κατευνάσει τις αντιδράσεις με τη διανομή ενός λογοτεχνικού βιβλίου ως συνοδευτικού του σχολικού εγχειριδίου. Το βιβλίο αυτό, τα *Ματωμένα Χώματα* της Διδώς Σωτηρίου, είχε ως στόχο να δώσει στον μαθητή μια πιο ολοκληρωμένη αντίληψη των γεγονότων του 1922 για την καταστροφή της Σμύρνης. Παρά τις προθέσεις της κυβέρνησης η κίνηση αυτή κατακρίθηκε ως κατευναστική, χωρίς πραγματικό αντίκρισμα. Η ίδια η υπουργός, ευρισκόμενη ανάμεσα σε εκλογικές και πολιτικές πιέσεις, καθώς και σε πιέσεις της συγγραφικής ομάδας, παρουσιάστηκε από τα μέσα ενημέρωσης ως ένας αδιάλλακτος πολιτικός παίκτης στο όλο ζήτημα.

Με την προκήρυξη των πρόωρων εκλογών (16/08/2007) η κυβέρνηση προσπάθησε να βγάλει από την πολιτική ατζέντα ένα τόσο συναισθηματικά φορτισμένο θέμα, όπως ήταν το βιβλίο της ιστορίας. Ενώπιον τέτοιων περιστάσεων, η μετατόπιση της προσοχής της κοινής γνώμης είναι η πιο επικερδής επιλογή για την αποφυγή κυβερνητικής ευθύνης, μιας και εν τέλει η κυβέρνηση δεν κρίνεται πρωτίστως με βάση το συγκεκριμένο ζήτημα που προσπαθεί να αποφύγει (Nelson 1984: 52-53). Η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας, λοιπόν, αφού έκρινε πως η συγγραφική ομάδα απέτυχε να κάνει τις διορθώσεις που συστήθηκαν ως αναγκαίες από την Ακαδημία Αθηνών, αποφάσισε διακριτικά να μην αναφερθεί ξανά στο ζήτημα. Έτσι, η έναρξη της σχολικής χρονιάς βρήκε τα δημοτικά σχολεία χωρίς το επίμαχο εγχειρίδιο (www.in.gr 11/09/2007). Με τον τρόπο αυτό η κυβέρνηση ήθελε να αποφύγει το πολιτικό κόστος μιας απόφασης πάνω στο συγκεκριμένο ζήτημα, καθώς η οποιαδήποτε επιλογή βιβλίου θα επανέφερε το ζήτημα στο πολιτικό προσκήνιο και θα επέτρεπε στην αντιπολίτευση να το χρησιμοποιήσει για να κερδίσει αυτή, εις βάρος της κυβέρνησης, την εύνοια της κοινής γνώμης (*Το Βήμα* 16/09/2007). Η μόνη αναφορά στο ζήτημα έγινε από τον ίδιο τον πρωθυπουργό Κ. Καραμανλή, ο οποίος εξέφρασε τη διαφωνία του με πολλά μέρη του εγχειριδίου και δεσμεύτηκε για ένα καινούριο βιβλίο (*Ελευθεροτυπία* 16/09/2007). Συνολικά το θέμα έμεινε εκτός της προεκλο-

γικής εκστρατείας προς αποφυγή διαρροής ψήφων από τη Νέα Δημοκρατία, ενώ όποιος το ανέφερε, αντιμετώπιζε την κατηγορία του 'πατριδοκάπηλου' (Το Βήμα 16/09/2007). Το ξέσπασμα των πυρκαγιών βοήθησε στην πλήρη μετατόπιση της προσοχής της κοινής γνώμης μακριά από το βιβλίο της ιστορίας.

4. Το αποτέλεσμα των εκλογών

Η βουλή που προέκυψε από τις εκλογές του Σεπτεμβρίου 2007 ήταν αρκετά διαφορετική από την προηγούμενη. Έδωσε ανίσχυρη αυτοδυναμία στη Νέα Δημοκρατία, ενώ και τα δύο μεγάλα κόμματα είχαν μεγάλες απώλειες εδρών. Γενικά το εκλογικό σώμα έδειξε μια προτίμηση προς τα μικρότερα κόμματα, φανερώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τη δυσαρέσκεια του προς τους δύο διεκδικητές της κυβερνητικής εξουσίας. Κερδισμένοι των εκλογών βγήκε ο ΛΑΟΣ, κόμμα το οποίο κατάφερε να συγκεντρώσει ποσοστό ψήφων μεγαλύτερο του 3% και να εκπροσωπηθεί στη Βουλή. Η προώθηση του ζητήματος του βιβλίου της ιστορίας, στο οποίο το κόμμα αυτό εμφάνιζε 'θεματική αρμοδιότητα', αντιστοιχία δηλαδή μεταξύ των διακηρυκτικών του αρχών και των εθνικο-θρησκευτικών διαστάσεων που αναδείχθηκαν με επίκεντρο τις αντιδράσεις για το περιεχόμενό του, έφερε το κόμμα του Γ. Καρατζαφέρη στο προσκήνιο καθιστώντας το μια βιώσιμη επιλογή ψήφου. Στο σύνολο της επικράτειας ο ΛΑΟΣ κέρδισε το 3,8% των ψήφων αυξάνοντας το ποσοστό του κατά 1,6 ποσοστιαίες μονάδες από το 2004 (Πίνακας 6).

Πίνακας 6: Εκλογικά αποτελέσματα επικράτειας

	Αποτελέσματα 2007		Αποτελέσματα 2004		Διαφορά	
	Ψήφοι %	Έδρες	Ψήφοι %	Έδρες	Ψήφοι	Έδρες
Ν. Δημοκρατία	41.83%	152	45.4%	165	3.57	-13
ΠΑΣΟΚ	38.10%	102	40.5%	117	-2.4	-15
ΚΚΕ	8.15%	22	5.9%	12	2.25	10
ΣυΡΙΖΑ	5.04%	14	3.3%	6	2.1	8
ΛΑΟΣ	3.80%	10	2.2%	0	1.6	10

Πηγή: Υπουργείο Εσωτερικών.

Στην Α΄ περιφέρεια Αθηνών, όπου εκλέγεται η Μ. Γιαννάκου, τα αποτελέσματα για τη Νέα Δημοκρατία ήταν απογοητευτικά. Γενικά η εκλογική αυτή περιφέρεια εμφανίζει χαλαρούς πολιτικούς δεσμούς με τα μεγάλα πολιτικά κόμματα και, επιπλέον, συνηθίζει να εκδηλώνει προτίμηση στα μικρότερα. Συγκεκριμένα, η Νέα Δημοκρατία έχασε 4,53 ποσοστιαίες μονάδες σε ψήφους και 2 κοινοβουλευτικές έδρες. Ενώ, λοιπόν, το 2004 είχε κλέξει στη συγκεκριμένη εκλογική περιφέρεια εννέα βουλευτές, το 2007 εξέλεξε μόνον επτά. Το ΠΑΣΟΚ είχε μεγαλύτερες απώλειες σε αριθμό ψήφων.

Πίνακας 7:

Εκλογικά αποτελέσματα της πρώτης εκλογικής περιφέρειας Αθηνών

	Αποτελέσματα 2007		Αποτελέσματα 2004		Διαφορά	
	Ψήφοι %	Έδρες	Ψήφοι %	Έδρες	Ψήφοι	Έδρες
Ν. Δημοκρατία	40.16%	7	44.69%	9	-4.53	-2
ΠΑΣΟΚ	29.96%	5	34.97%	6	-5.01	-1
ΚΚΕ	10.52%	2	7.22%	1	3.3	+1
ΣΥΡΙΖΑ	9.27%	2	6.32%	1	2.95	+1
ΛΑΟΣ	5.39%	1	3.13%	0	2.26	+1

Πηγή: Υπουργείο Εσωτερικών.

Τα αποτελέσματα των κομμάτων δεν μπορούν να δώσουν πλήρη εικόνα για τις εκλογικές συνέπειες του βιβλίου ιστορίας. Το γεγονός ότι ο ΛΑΟΣ είχε σημαντική επιτυχία στην Α΄ Αθηνών (αύξησε το ποσοστό του κατά 1,7 ποσοστιαίες μονάδες) και ευρύτερα στην επικράτεια μπορεί να θεωρηθεί ενδεικτικό του αντίκτυπου του συγκεκριμένου ζητήματος. Το ίδιο συμβαίνει και με τα εκλογικά αποτελέσματα της κ. Γιαννάκου. Στις εκλογές του 2004 η τώως υπουργός είχε εκλεγεί έκτη σε σταυρούς προτίμησης μεταξύ των εννέα βουλευτών της Α΄ Αθηνών της Νέας Δημοκρατίας. Στις εκλογές του 2007, έπεσε από την έκτη στη δέκατη θέση προτίμησης και ως εκ τούτου δεν εξελέγη. Το κόστος του βιβλίου ήταν περίπου 20.000 σταυροί προτίμησης λιγότεροι για την τώως υπουργό. Είναι ξεκάθαρη η κατεύθυνση της

ευθύνης και της αποπληρωμής του πολιτικού κόστους στο πρόσωπο της κ. Γιαννάκου: από τους 42.149 σταυρούς προτίμησης το 2004, έπεσε στους 20.237 σταυρούς το 2007 αποδεικνύοντας πως εν τέλει εκείνη ήταν που θεωρήθηκε ως η κυρίως υπεύθυνη στην υπόθεση του βιβλίου ιστορίας.

Πίνακας 8: Σταυροί προτίμησης για την κ. Γιαννάκου

	Κατάταξη Γιαννάκου	Αριθμός σταυρών	Εγγεγραμμένοι	Ψήφισαν	Σταυροί Α' Αθηνών
2004	5 ^η (9)*	42.149	647.892	482.372	4
2007	10 ^η (7)	20.237	516.345	337.154	4

Πηγή: Υπουργείο Εσωτερικών.*: εντός παρενθέσεως ο αριθμός των βουλευτών που εξέλεξε η Νέα Δημοκρατία στην Α' περιφέρεια Αθηνών.

Το εκλογικό σύστημα έπαιξε, επίσης, σημαντικό ρόλο στη διοχέτευση της ευθύνης προς το πρόσωπο της Μ. Γιαννάκου. Η Α' Αθηνών εκλέγει συνολικά 17 βουλευτές και οι πολίτες έχουν έως και τέσσερις σταυρούς προτίμησης στη διάθεσή τους. Οι εκλογικές απώλειες της κ. Γιαννάκου ήταν δυσανάλογες με τις απώλειες του κόμματός της, γεγονός ενδεικτικό της επικέντρωσης της πολιτικής ευθύνης στην τώως υπουργό. Καθώς το ψηφοδέλτιο της Νέας Δημοκρατίας έδινε πολλές εναλλακτικές λύσεις για τους σταυρούς που η Μ. Γιαννάκου είχε κερδίσει στις εκλογές του 2004, κυρίως ως δεύτερη, τρίτη και τέταρτη επιλογή στις προτιμήσεις των ψηφοφόρων του κυβερνώντος κόμματος, η δυσaréσκεια προς την τότε υπουργό Παιδείας είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι εκφράστηκε κυρίως με μετακίνηση των ψηφοφόρων της σε άλλους υποψηφίους του ιδίου κόμματος. Οι ψηφοφόροι της Μ. Γιαννάκου συγκαταλέγονται στους πιο προοδευτικούς της Νέας Δημοκρατίας, αν κρίνουμε από τις θέσεις της υπουργού. Δεν πρόκειται για άτομα με αντιευρωπαϊκό και εθνικιστικό προσανατολισμό. Η μείωση των ψήφων της, λοιπόν, είτε σημαίνει απλώς μη επιλογή της (δηλαδή χρήση λιγότερων από τους τέσσερις σταυρούς επιλογής εκ μέρους των πρώην ψηφοφόρων της) είτε επιλογή από αυτούς κάποιου άλλου κομματικού υποψηφίου. Αυτοί που μεταστρέφονται από τη Νέα Δημοκρατία στον ΛΑΟΣ

έχουν εθνικιστικές προδιαθέσεις και γι' αυτό μπορούμε να υποθέσουμε ότι δεν θα είχαν ψηφίσει τη Μ. Γιαννάκου το 2004.

5. Καταληκτικές σκέψεις

Ζητήματα, όπως αυτό του βιβλίου της ιστορίας της ΣΤ' Δημοτικού, επηρεάζουν έντονα την ελληνική κοινωνία. Αυτό που προκύπτει από το χρονικό του ζητήματος είναι ότι το ελληνικό εκλογικό σώμα είναι πολύ ευαίσθητο σε ζητήματα ιστορίας και εθνικής ταυτότητας. Η κοινή γνώμη, παρακινούμενη είτε από πολιτικά κόμματα είτε από άλλους κοινωνικούς θεσμούς (π.χ. την εκκλησία), αντιδρά σε ζητήματα που την αγγίζουν.

Η περίπτωση του βιβλίου της ιστορίας κατέδειξε επίσης ότι η εκκλησία συνεχίζει να έχει τη δύναμη όχι μόνο να τοποθετεί ένα ζήτημα στο επίκεντρο της πολιτικής ατζέντας, αλλά να επηρεάζει την άποψη της κοινής γνώμης και να ρυθμίζει την ένταση της εμφανιζόμενης δυσανεξίας πάνω σε αυτό το ζήτημα.

Με αφορμή το βιβλίο της ιστορίας, τα κόμματα της αντιπολίτευσης βρήκαν την ευκαιρία να ασκήσουν κριτική στην κυβέρνηση πάνω σε ένα ζήτημα για το οποίο γνώριζαν πως εκείνη αδυνατούσε να αποδείξει πως είχε δίκιο, παρότι με την κριτική τους αυτή αμφισβήτησαν τους υπάρχοντες θεσμούς όσον αφορά και το ποιος έχει την αρμοδιότητα να εντάξει βιβλία στα σχολικά προγράμματα διδασκαλίας αλλά και το ποιος είναι υπεύθυνος για τη διόρθωση ενός σχολικού βιβλίου. Πάντως, η κριτική των κομμάτων πάνω σε τέτοια ζητήματα που άπτονται θεμάτων σχετικών με την εθνική ταυτότητα είναι μια αποτελεσματική μέθοδος, ώστε η αναγνωριζόμενη 'θεματική αρμοδιότητα' σε ένα κόμμα από τους εκλογείς, εν προκειμένω στον ΛΑΟΣ, να καταστεί μέσον θετικής προβολής του 'θεματικά αρμόδιου' κόμματος στους εκλογείς.

Τέλος, παρότι η μη επανεκλογή της κ. Γιαννάκου σήμαινε αποδοκιμασία της κυβερνητικής πολιτικής στο συγκεκριμένο ζήτημα, με κυβερνητικούς χειρισμούς απομονώθηκε η πολιτική ευθύνη κυρίως σε ένα άτομο, την τότε υπουργό Παιδείας, το οποίο ταυτίστηκε με τη συγκεκριμένη πολιτική απόφαση της ένταξης του βιβλίου στο πρόγραμμα διδασκαλίας της ΣΤ' δημοτικού. Μπορεί η κ. Γιαννάκου να έχασε τη βουλευτική της ιδιότητα και το βιβλίο να αντικαταστάθηκε με το προγενέστερο, τελικά όμως ο μεγάλος χαμένος ήταν το ίδιο το μάθημα της ιστορίας που δεν κατάφερε να απο-

κτήσει ένα νέο εγχειρίδιο, ιστορικά ακριβές και προσαρμοσμένο στις σύγχρονες μεθόδους διδασκαλίας.

Σημειώσεις

1. Οι αναφορές στη στάση της εκκλησίας και του τότε Αρχιεπισκόπου είναι από πληροφορίες που αντλήθηκαν από την ιστοσελίδα www.in.gr στις 12/09/2006, 23/01/2007, 18/02/2007, 11/03/2007.

2. Αν και τυπικά η εκκλησία δεν διαθέτει δικαίωμα άσκησης βέτο στη διαδικασία λήψης αποφάσεων, στην πράξη μπορεί να ασκήσει πίεση, κινητοποιώντας την κοινή γνώμη και έχοντας στη διάθεσή της μοχλούς πίεσης προκειμένου να επηρεάσει το αποτέλεσμα.

3. Υπήρχαν και αποκλίσεις από την κεντρική γραμμή του κόμματος, όπως για παράδειγμα, η βουλευτής του ΚΚΕ Α. Κανέλλη, η οποία τάχθηκε υπέρ των εθνικιστικών αντιδράσεων.

4. Για αναλυτική συζήτηση περί του 'εύκολου ζητήματος', βλ. Carmines και Stimson 1980.

5. Σχετικά με την ανάλυση της 'επεξήγησης' ως τεχνικής αποφυγής της ευθύνης, βλ. Semin & Manstead (1983: 80).

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Abramowitz, A. I., D. Lanoue & S. Ramesh (1988). 'Economic Conditions, Causal Attributions, and Political Evaluations in the 1984 Presidential Election', *Journal of Politics*, 50, 4: 848-863.
- Adams, G. D. (1997). 'Abortion: Evidence of an Issue Evolution', *American Journal of Political Science*, 41, 3: 718-737.
- Budge, I. R. & D. J. Farlie (1983). *Explaining and Predicting Elections: Issue Effects and Party Strategies in Twenty-Three Democracies*, London: Allen & Unwin.
- Budge I. R. & D. Hearl (επιμ.) (1987). *Ideology Strategy and Party Change: Spatial Analyses of Post-War Election Programmes in 19 Democracies*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Carmines, E. G. & J. A. Stimson (1980). 'The Two Faces of Issue Voting', *American Political Science Review*, 74, 1: 78-91.
- Fiorina, M., P. & K. Shepsle (1986). 'Negative Voting: An Explanation Based on Principal-Agent Theory', Political Economy Working Paper, St. Louis: Washington University.

- Gemenis, K. (2008). 'The 2007 Parliamentary Election in Greece', *Mediterranean Politics*, 13, 1: 95-101.
- Iyengar, S. (1987). 'Television News and Citizens' Explanations for National Affairs', *American Political Science Review*, 81, 3: 815-832.
- Iyengar, S. (1989). 'How Citizens Think About National Issues: A Matter of Responsibility', *American Journal of Political Science*, 33, 4: 878-900.
- Lau, R. R. (1985). 'Two Explanations for Negativity Effects in Political Behavior', *American Journal of Political Science*, 29, 1: 119-138.
- Marcus, G. E. & M. B. MacKuen (1993). 'Anxiety, Enthusiasm, and the Vote: The Emotional Underpinnings of Learning and Involvement during Presidential Campaigns', *American Political Science Review*, 87, 3: 672-685.
- Mavrogordatos, G. Th. (2003). 'Orthodoxy and nationalism in the Greek case', *West European Politics*, 26, 1: 117-136.
- McGraw, K. M. (1991). 'Managing Blame: An experimental test of the effects of political accounts', *The American Political Science Review*, 85, 4: 1133-1157.
- Monsma, S.V. & J.C. Soper (1997). *The Challenge of Pluralism: Church and State in Five Democracies*, Lanham: Rowman & Littlefield.
- Nelson, B.J. (1984). *Making and Issue of Child Abuse: Political Agenda Setting for Social Problems*, Chicago: University of Chicago Press.
- Petrocik, J.R. (1996). 'Issue Ownership in Presidential Elections with a 1980 Case Study', *American Journal of Political Science*, 40, 3: 825-850.
- Petrocik, J., W. Benoit, & G. Hansen (2003). 'Issue Ownership and Presidential Campaigning, 1952-2000', *Political Science Quarterly*, 118, 4: 599-626.
- Semin, G. & A. S. R. Manstead (1983). *The Accountability of Conduct*. London: Academic.
- Tsebelis G. (2002). *How Political Institutions Work*, Princeton: Princeton University Press.
- Tyler, T. R. (1982). 'Personalization of Attributing Responsibility for National Problems to the President', *Political Behavior*, 4, 4: 379-399.
- Weaver, R. K. (1986). 'The Politics of Blame Avoidance', *Journal of Public Policy*, 6, 4: 371-398.

Ελευθεροτυπία: 04/04/2007 και 16/09/2007 www.enet.gr

Το Βήμα: 05/08/2007, 16/09/2007 και 17/02/2008 www.tovima.gr

www.in.gr: 12/09/2006, 23/01/2007, 18/02/2007, 11/03/2007, 15/03/2007, 04/04/2007,
02/08/2007 και 11/09/2007